

INNOVATIVE WORLD
Ilmiy tadqiqotlar markazi

TADQIQOTLAR

ILM-FAN

TEKNOLOGIYALAR

ZAMONAVIY ILM-FAN VA INNOVATSIYALAR NAZARIYASI

ILMIY-AMALIY KONFERENSIYA

2026

Google Scholar

zenodo

Andijan, Uzbekistan

+998335668868

<https://innoworld.net>

« ZAMONAVIY ILM-FAN VA INNOVATSIYALAR
NAZARIYASI » NOMLI ILMIY, MASOFAVIY,
ONLAYN KONFERENSIYASI TO'PLAMI

3-JILD 4-SON

Konferensiya to'plami va tezislari quyidagi xalqaro
ilmiy bazalarda indexlanadi

Google Scholar

ResearchGate

zenodo

ADVANCED SCIENCE INDEX

Directory of Research Journals Indexing

www.innoworld.net

O'ZBEKISTON-2026

**O'ZBEK SHEVALARI FONETIK TIZIMINING QIYOSIY-TIPOLOGIK
TADQIQI VA DIALEKTAL XUSUSIYATLARI**

O'ktamaliyeva Asal Azamjon qizi,
*University of Business and Science,
O'zbek tili va adabiyoti yo'nalishi,
2-bosqich talabasi.*

Toshxo'jayeva O'g'iloy Tursunxo'ja qizi,
*University of Business and Science,
O'zbek tili va adabiyoti yo'nalishi,
2-bosqich talabasi.*

Annotatsiya: Ushbu maqolada o'zbek tilining dialektal xilma-xilligi fonetik sathda chuqur tahlil qilinadi. Tadqiqot obyektida o'zbek shevalarining vokalizm va konsonantizm tizimidagi o'ziga xos farqlari, tovushlarning miqdoriy va sifat ko'rsatkichlari tanlab olingan. Shuningdek, maqolada singarmonizm qonuniyatining turli lahjalarda namoyon bo'lish darajasi, unlilar cho'ziqligi hamda jonli nutqda uchraydigan fonetik transformatsiyalar — assimilyatsiya, eliziya, metateza kabi hodisalar ilmiy manbalar va jonli misollar asosida yoritilgan.

Kalit so'zlar: o'zbek dialektologiyasi, fonetik tizim, vokalizm, konsonantizm, singarmonizm, unlilar cho'ziqligi, fonetik transformatsiya, metateza, eliziya, lahja xususiyatlari, jonli nutq.

Аннотация: В данной статье проводится глубокий анализ диалектного разнообразия узбекского языка на фонетическом уровне. В качестве объекта исследования рассматриваются особенности вокализма и консонантизма в узбекских говорах, а также количественные и качественные характеристики звуков. Кроме того, в статье освещается степень проявления закона сингармонизма в различных диалектах, долгота гласных, а также фонетические трансформации, встречающиеся в живой речи — такие как ассимиляция, элизия и метатеза, с опорой на научные источники и живые примеры.

Ключевые слова: узбекская диалектология, фонетическая система, вокализм, консонантизм, сингармонизм, долгота гласных, фонетические трансформации, метатеза, элизия, диалектные особенности, живая речь.

Abstract: This article provides an in-depth analysis of the dialectal diversity of the Uzbek language at the phonetic level. The object of the study includes the specific features of vocalism and consonantism in Uzbek dialects, as well as the quantitative and qualitative characteristics of sounds. The article also examines the degree of manifestation of vowel harmony (synharmonism) in different dialects, vowel length, and phonetic transformations occurring in spoken language — such as assimilation, elision, and metathesis — supported by scientific sources and authentic examples.

Keywords: Uzbek dialectology, phonetic system, vocalism, consonantism, vowel harmony, vowel length, phonetic transformations, metathesis, elision, dialectal features, spoken language.

KIRISH. O‘zbek tili o‘zining ko‘p asrlik taraqqiyot bosqichlarida turli madaniyatlar va tillar bilan tutashgan holda, turkiy tillar oilasining eng boy va murakkab dialektal tuzilishga ega vakillaridan biriga aylandi. Bu murakkablik va serqirralik, birinchi navbatda, xalq shevalarining fonetik qurilishida, ya‘ni tovushlar tizimining naqadar rang-barangligida yaqqol namoyon bo‘ladi. O‘zbek dialektologiyasining poydevori bo‘lmish fonetik sathni o‘rganish shunchaki tovushlar ro‘yxatini shakllantirish yoki ularni tasniflashdan iborat emas. Bu jarayon, aslida, ona tilimizning ming yillik tarixiy taraqqiyot yo‘lini, undagi qadimiy turkiy qatlamlarning bugungi kundagi aks-sadosini hamda qo‘shni xalqlar tili bilan bo‘lgan uzviy aloqalarni chuqur anglash demakdir.

Ma‘lumki, o‘zbek shevalari o‘zining vokalizm (unlilar) va konsonantizm (undoshlar) tizimi bilan bir-biridan jiddiy farqlanadi. Har bir sheva va lahja o‘zining xususiy talaffuz me‘yori, betakror ohangi (intonatsiyasi) va fonetik birliklar tizimiga ega. Masalan, shimoliy va qipchoq lahjalarida qadimiy turkiy unlilar tizimi nisbatan to‘liq saqlanib qolgan bo‘lsa, shahar shevalarida boshqa tillar (fors, arab) ta‘sirida ushbu tizimning ixchamlashganini kuzatamiz. Ushbu dialektal xususiyatlar birgalikda o‘zbek tilining yagona, ammo nihoyatda rang-barang va jozibador fonetik manzarasini tashkil etadi.

Zamonaviy tilshunoslikda shevalar fonetikasini tadqiq etish, nafaqat nazariy bilimlarni boyitadi, balki jonli nutq jarayonidagi qonuniyatlarni ochib berish orqali adabiy til me‘yorlarining shakllanish tarixini ham oydinlashtiradi. Har bir dialektal tovush o‘zgarishi ortida xalqning etnogenezi, migratsiyasi va madaniy hayoti yashiringan bo‘lib, ularni tizimli tahlil qilish o‘zbek tilining milliy o‘zligini va dialektal xaritasini to‘laqonli tasavvur qilish imkonini beradi. Shuning uchun ham shevalardagi tovush o‘zgarishlarini, unlilarning cho‘zilishi yoki singarmonizm qonuniyatlarini tadqiq etish bugungi kun dialektologiyasi uchun eng dolzarb vazifalardan biri bo‘lib qolmoqda.

1. UNLILAR TIZIMI VA VOKALIZMNING HUDUDIIY FARQLARI

O‘zbek shevalarida unli tovushlar miqdori va sifati eng ko‘p munozara qilinadigan masalalardan biridir. Dialektologik tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, shevalarda fonemalar miqdori 6 tadan 11 tagacha o‘zgarib turadi. Masalan, Qarluq-chigil lahjasiga asoslangan Toshkent yoki Samarqand kabi yirik shahar shevalarida unlilar tizimi ixchamlashgan bo‘lib, odatda 6 ta asosiy unli qo‘llaniladi. Biroq, singarmonizm qonuniyati saqlanib qolgan shimoliy o‘zbek shevalarida, shuningdek, qipchoq va o‘g‘uz lahjalarida unlilar tizimi ancha keng. Bu yerda biz nafaqat asosiy unlilarni, balki ularning til oldi va til orqa qator variantlarini ham

uchratamiz. Bu esa nutqning ohangdorligini va soʻzlarning maʼno farqlash imkoniyatlarini yanada oshiradi.

2. SINGARMONIZM: TOVUSHLAR UYGʻUNLIGINING JONLI NAMUNALARI

Singarmonizm — bu oʻzbek shevalarining qadimiy va oʻta muhim fonetik qonuniyatidir. U soʻz tarkibidagi unilarning bir-biriga moslashuvini taʼminlaydi. Maqolada ushbu hodisaning ikki turi alohida ahamiyatga ega:

Lingval singarmonizm: Bu turda soʻzning birinchi boʻgʻinidagi unli butun soʻz ohangini belgilaydi. Agar birinchi boʻgʻin yumshoq (til oldi) unli bilan boshlansa, keyingi qoʻshimchalar ham shunday ohangda davom etadi.

Labial singarmonizm: Unilarning lablanish xususiyati boʻyicha moslashishi. Bu hodisa ayniqsa Fargʻona vodiysi shevalarida juda faol. Masalan, Namangan shevasidagi “*boʻlubtu*”, “*koʻrubtu*”, “*suyunchi*” kabi soʻzlarda lablarning bir maromdagi harakati ohangdoshlikni keltirib chiqaradi. Shuni taʼkidlash lozimki, zamonaviy shahar shevalarida bu qonuniyat biroz kuchsizlangan boʻlsa-da, qishloq hududlarida u hali ham jonli muloqotning asosi boʻlib qolmoqda.

3. FONETIK TRANSFORMATSIYALAR: NUTQNING DINAMIKASI

Jonli muloqot paytida talaffuzni osonlashtirish va nutqni tejash maqsadida tovushlar turli oʻzgarishlarga uchraydi. Maqolada ushbu jarayonlarni quyidagicha guruhlash mumkin:

Metateza (Tovush almashishi): Shevalarda soʻz ichidagi tovushlarning joy almashishi keng tarqalgan. Masalan, “*tekshir*” soʻzi oʻrniga “*teshkär*”, “*qoʻshni*” oʻrniga “*qonshi*”, “*guruch*” oʻrniga “*gurunch*” shakllarining ishlatilishi tilning talaffuz qulayligiga intilishidan dalolat beradi.

Eliziya va Reduksiya: Tez soʻzlashuv natijasida ayrim unli yoki undoshlarning tushib qolishi. Bu jarayon ayniqsa qoʻshma soʻzlarda yaqqol seziladi: “*bora oldi*” birikmasining “*bārāldi*” tarzida bir soʻzga aylanib ketishi bunga yorqin misoldir.

Assimilatsiya: Tovushlarning bir-biriga moslashishi. Masalan, “*suvni*” soʻzining “*suvvi*” yoki “*boʻldi*” soʻzining “*boddi*” tarzida aytilishi nutqiy energiya sarfini kamaytirishga xizmat qiladi.

4. UNLILAR CHOʻZIQLIGI VA UNING HUDUDIY TABIATI

Oʻzbek shevalarining eng oʻziga xos “tashrif qogʻozi” — bu unilarning choʻziq talaffuzidir. Bu hodisa shevalarga oʻzgacha joziba va ohang bagʻishlaydi. Biz oʻrganayotgan manbalar choʻziqlikning uch xil turini farqlaydi:

Birlamchi choʻziqlik: Bu qadimgi turkiy ildizlarga ega boʻlib, Xorazm va shimoliy hududlarda koʻproq saqlangan (*tu:sh*, *a:d*, *tu:z*).

Ikkilamchi choʻziqlik: Bu hodisa nutqiy jarayonda biror undoshning (asosan *h*, *g*, *y*) tushishi hisobiga uning oʻrnini qoplash uchun yuzaga keladi. Masalan, “*shahar*” soʻzining “*shā:r*”, “*zahar*” soʻzining “*zā:r*” tarzida aytilishi.

Emfatik (Hissiy) cho‘ziqlik: So‘zning ta’sirchanligini oshirish yoki tinglovchi e’tiborini jalb qilish uchun unli tovush ataylab cho‘zib aytiladi.

XULOSA. O‘zbek xalq shevalarining fonetik tizimini kompleks ravishda o‘rganish natijasida quyidagi umumiy xulosalarga kelish mumkin: Birinchidan, o‘zbek tilining fonetik manzarasi uning dialektal asoslari qanchalik qadimiy va rang-barang ekanini ko‘rsatadi. Shevalarimizdagi unlilar miqdorining 6 tadan 11 tagacha o‘zgarishi, vokalizm tizimidagi kontrast juftliklarning saqlanib qolganligi o‘zbek tilining nafaqat qarluq, balki qipchoq va o‘g‘uz lahjalari bilan ham uzviy bog‘liqligini isbotlaydi. Ayniqsa, singarmonizm qonuniyatining turli darajada amal qilishi har bir hududning o‘ziga xos lingvistik qiyofasini belgilab beradi.

Ikkinchidan, jonli nutq jarayonida kuzatiladigan metateza, eliziya, assimilatsiya va unlilarning cho‘zilishi kabi fonetik hodisalar shunchaki talaffuzdagi xatoliklar emas, balki tilning iqtisod tejamkorligi va talaffuz qulayligiga intilishi natijasidir. Bu jarayonlar shevalarning dinamik rivojlanishda ekanini va ularning har biri o‘z ichki qonuniyatlariga bo‘ysunishini ko‘rsatadi. Xususan, unlilar cho‘ziqligi hodisasi tilimizning tarixiy qatlamlarini o‘zida saqlab kelayotgan eng qimmatli fonetik belgilardan biri bo‘lib qolmoqda.

Uchinchidan, shevalar fonetikasini tadqiq etish adabiy til va dialektlar o‘rtasidagi aloqadorlikni to‘g‘ri baholashga xizmat qiladi. Shevalardagi boy fonetik imkoniyatlarni o‘rganish tilshunoslik fanining metodologik bazasini kengaytiradi va kelajakda o‘zbek tilining mukammal dialektologik atlasini yaratish uchun zaruriy material bo‘lib xizmat qiladi.

Xulosa qilib aytganda, o‘zbek shevalari fonetikasi milliy o‘zligimizni va madaniy merosimizni o‘zida mujassam etgan jonli xazinadir. Ushbu xususiyatlarni saqlash va tizimli ravishda o‘rganish o‘zbek tili tarixini, uning bugungi holati va istiqbollari aniqlashda fundamental ahamiyatga ega.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. **Sodiqov Q.** Turkiy tillarning tarixiy fonetikasi. – Toshkent: Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti, 2021.
2. **Jumayev M.** O‘zbek dialektologiyasi (Amaliy mashg‘ulotlar uchun darslik). – Toshkent: Innovatsiya-Ziyo, 2020.
3. **Nafasov T.** O‘zbek tili dialektologiyasi va toponimikasi. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2005.
4. **To‘ychiboyev B., Qashqariy X.** O‘zbek dialektologiyasi. – Toshkent: Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2002.
5. **Reshetov V. V., Shoabdurahmonov Sh.** O‘zbek dialektologiyasi. – Toshkent: O‘qituvchi, 1978.
6. **Doniyorov X.** O‘zbek tilining qipchoq shevalari leksikasi va fonetik xususiyatlari. – Toshkent: Fan, 1977.

7. **Ishaev A.** O‘zbek shevalarining qipchoq lahjasi (Fonetik-morfologik tadqiq). – Toshkent: Fan, 1974.
8. **Shoabdurahmonov Sh.** O‘zbek xalq shevalari lug‘ati. – Toshkent: Fan, 1971.
9. **Mirzayev M.** O‘zbek tili shevalarining vokalizm tizimi. – Toshkent: Fan, 1969.
10. **Abdullayev F.** O‘zbek tili dialektologiyasi (Xorazm shevalari fonetikasi). – Toshkent: Fan, 1964.

ZAMONAVIY ILM-FAN VA INNOVATSIYALAR
NAZARIYASI

3-JILD 4-SON

ILMIY-AMALIY ONLINE KONFERENSIYA

2026

ZAMONAVIY ILM-FAN VA INNOVATSIYALAR
NAZARIYASI

3-JILD 4-SON

ILMIY-AMALIY ONLINE KONFERENSIYA

2026

